

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА
ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ
И.АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ
КЫРГЫЗ БИЛИМ БЕРҮҮ АКАДЕМИЯСЫ**

Д. 13.15. 522 Диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда
УДК: 372. 882 (575.2) (043.3)

ШЕРИМБЕКОВА АЛТЫНАЙ МУКАСОВНА

**МОЛДО КЫЛЫЧ ШАМЫРКАН УУЛУНУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ
ПЕДАГОГИКАЛЫК ОЙЛОР**

13. 00. 01 – жалпы педагогика, педагогиканын
жана билим берүүнүн тарыхы

Педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук
даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2016

Диссертациялык иш Кыргыз билим берүү академиясынын педагогика лабораториясында аткарылды

Илимий жетекчи: педагогика илимдеринин доктору, профессор
Ишекеев Назаркул Ишекеевич

Расмий оппоненттер: педагогика илимдеринин доктору, профессор
Каниметов Жангороз Каниметович

педагогика илимдеринин кандидаты, доцент
Эсенгулова Миргуль Молутбековна

Жетектөөчү мекеме: К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин педагогика жана психология кафедрасы. Дареги: 720044, Бишкек шаары, Тынчтык проспектиси, 27.

Диссертация 2016-жылдын “___” _____ саат _____ дө И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин жана Кыргыз билим берүү академиясынын алдындагы педагогика илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын изденип алуу боюнча Д 13.15. 522 Диссертациялык кеңешинин жыйынында корголот. Дареги: 720026, Бишкек шаары, И.Раззаков көчөсү, 51.

Диссертациялык иш менен И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин илимий китепканасынан таанышууга болот. Дареги: 720026, Бишкек шаары, И.Раззаков көчөсү, 51.

Автореферат 2016-жылдын _____ таркатылды.

**Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы, педагогика
илимдеринин доктору, профессор**

Калдыбаева А.Т.

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Теманын актуалдуулугу. Өнүгүүнүн диалектикасы жаратылыштын жана коомдун бардык кубулуштарында, алардын ичинен өзгөчө рухий байлыкта кабылдоочулукту шарттап турат. Ал өз кезегинде социалдык тажрыйбаларды муундан-муунга өткөрүү жолу менен рухий маданияттын байланыштарын, интеллектуалдык прогрессти камсыз кылган объективдүү көрүнүш болуп саналат. Тактап айтканда, рухий байлыктын жана интеллектуалдуу тажрыйбанын дайыма сакталып жана үзгүлтүксүз өнүгүп туруусу, ириде, муундар ортосундагы кабылдоочулуктун болушуна тыгыз байланыштуу. Азыркы күндө бул процесс коомдук турмуштун бүткүл чөйрөсүн өзүнө камтып, өнүгүүнүн өткөн жолуна, элибиздин карт тарыхына, маданияты менен каада-салтына, рухий мурастарына жана педагогикалык ойлоруна объективдүү баа берүүнү, аларга жаңыча мамиле жасоо менен учурга ылайык пайдаланууну талап кылып отурат. Бул жагдай акындар поэзиясындагы педагогикалык идеяларды изилдөөнү да өз ичине камтыйт.

Белгилүү болгондой, алдыңкы, прогрессивдүү көз караштагы ар бир кыргыз акыны өзү жашаган коомдун чыныгы инсаны катары жалпы элдин кызыкчылыгын, мүдөөсүн жактоо менен, анын зор сүймөнчүлүгүнө ээ болгон. Кыргыз акындарынын бийик гумандуу чыгармаларында таалим-тарбияга, агартуучулукка байланыштуу көптөгөн реалисттик ойлор кездешет. Булар ар кыл түшүнүктөрдү, бүтүмдөрдү өзүлөрүнө камтуу менен, акындардын педагогикалык көз караштарын түзүшөт. Бүгүнкү күндөгү дээрлик ыймансыздыкка негизделген «батыштын маданияты» жөө тумандай каптап келе жаткан өткөөл мезгилде келечек муундарды анын таасиринен сактап, элдик педагогиканын негизинде тарбиялоодо кыргыз акындарынын чыгармаларында камтылган педагогикалык ойлор өзгөчө мааниге ээ.

Айтылган жагдайга байланыштуу учурдун күн тартибине залкар акын, терең ойчул Молдо Кылычтын мурасын, педагогикалык көз карашын бир топ жыл өкүм сүрүп келген вульгардык социологиядан, бирбеткейлүүлүктөн, субъективдүү илимий көз караштардан арылтуу менен, объективдүү изилдөө маселеси коюлуп отурат.

Молдо Кылычтын көөнөрбөс чыгармаларындагы педагогикалык көз караштар кыргыз элинин педагогикасынын тарыхый өсүшүнүн белгилүү бир этабынан ачык кабар берет. Анткени акын элдик педагогика менен толук тааныш болгон жана аны өз чыгармаларында мазмуну жагынан тереңдеткен. Ушундан улам Молдо Кылычтын педагогикалык көз карашы бир эле индивиддин педагогикалык көз карашы катары түшүнүлбөстөн, XIX кылымдын экинчи жарымы XX кылымдын башындагы кыргыз педагогикасынын өзгөчө өнүгүү этабы катары да кабыл алынышы керек.

Этнопедагогика өзүнчө илим катары өткөн кылымдын 60-90-жылдарында гана пайда болду. Ошого карабастан бул багытта кыргыз илимпоздору тарабынан бир топ алгылыктуу илимий иштер жасалды десек жаңылбайбыз. Бул оюбузду, ириде, Г.Абдымомунова, Р.Абдыраимова, С.Абрамзон, А.Алимбеков, Б.Апышев, Ф.Байтова, С.Байгазиев, Ж.Бешимов,

А.Измайлов, Н.Имаева, С.Иптаров, Н.Ишекеев, А.Калдыбаева, Ж.Каниметов, Ж.Койчуманов, К.Кыдыралиев, А.Муратов, Т.Ормонов, Т.Панкова, М.Рахимова, С.Рысбаев, С.Саипбаев, Ж.Сулайманкулова, У.Эгембердиев, М.Эсенгуловалардын ушул аспектиде жазылган илимий эмгектери толук тастыктап турат. Аталган авторлордун эмгектеринде элдик педагогиканын ар кыл маселелери каралып, акындардын дидактикалык мазмундагы ырларындагы педагогикалык, таалим-тарбия багытындагы идеялар бай материалдардын негизинде илимий талдоого алынган. Ал эми этнопедагогикалык багыттагы жазылган баалуу бул эмгектерде Молдо Кылычтын мурасындагы педагогикалык ойлор изилдөө объектисине айланган эмес.

Белгилүү болгондой, элдик педагогикалык ойлор кенен чагылдырылган Молдо Кылычтын чыгармалары көп жылдар бою адилетсиздиктин алкагында тебеленип, аларды окуп үйрөнүүгө саясий жактан ачык тыюу салынып келген. Ага айрым саясатчылар, илимпоздор, маданий ишмерлер тарабынан курулай күнөө тагылып, биротоло тарыхый сахнадан сүрүп салуу аракеттери жасалган. Залкар акындын чыгармаларын изилдеген көрүнүктүү илимпоз, адабиятчы Т.Саманчин негизсиз сынга алынган.

Ошондой болсо да, соңку демократиянын учурунда Молдо Кылычтын чыгармаларын изилдөө боюнча бир топ алгылыктуу иштер жасалды. Бул багытта К.Асаналиев, Т.Аскарров, Г.Ботоканова, А.Дононбаев, В.Жаныбекова, Ы.Мукасов, О.Соороновдордун илимий эмгектерин баса көрсөтсөк болот. Алар Молдо Кылычтын чыгармаларын адабияттаануу жана философия аспектилеринен карап, ал эми педагогикалык өңүттөн кароону башкы планга чыгарган эмес.

Мына ушул жагдайлар Молдо Кылычтын чыгармаларындагы чагылдырылган педагогикалык ойлорду таалим-тарбиянын теориясы менен практикасынын терең айкалышында изилдөө бүгүнкү күндүн эң бир актуалдуу маселелеринин бири экендигин айгинелеп турат.

Диссертациянын илимий программалар, илимий изилдөө иштери менен байланышы. Диссертациянын темасы Кыргыз билим берүү академиясынын илимий тематикалык планына кирет.

Изилдөөнүн максаты. Молдо Кылычтын чыгармаларындагы чагылдырылган педагогикалык идеяларды кыргыз элинин байыртадан келе жаткан таалим-тарбия салттарынын контекстинде илимий-педагогикалык жактан талдоого алуу жана алардын учурдагы таалим-тарбияны өркүндөтүүгө тийгизген таасирин педагогикалык эксперименттин негизинде аныктоо.

Изилдөөнүн милдеттери. Белгиленген максатка ылайык диссертацияда төмөндөгүдөй милдеттер коюлду:

1. Элдик педагогиканы улуттук таалим-тарбиянын негизи катары кароо.
2. Молдо Кылычтын чыгармачылыгына байланыштуу жүргүзүлгөн изилдөөлөрдү талдоо жана акындын педагогикалык ойлорунун социо-экономикалык өбөлгөлөрүн, идеялык булактарын аныктоо.

3. Молдо Кылычтын чыгармачылыгынын агартуучулук маңызын изилдөө жана анын азыркы муундарды тарбиялоо процессиндеги ролун көрсөтүү.

4. Акындын чыгармаларындагы этикалык жана эстетикалык идеяларды иликтөө жана алардын таалим-тарбиядагы баалуулугун ачып берүү.

5. Молдо Кылычтын педагогикалык ойлорунун учурдагы таалим-тарбияны өркүндөтүүгө тийгизген таасирин педагогикалык экспериментте текшерүү аркылуу тиешелүү жыйынтыктарды чыгаруу.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы жана теориялык мааниси. Эмгекте Молдо Кылычтын окуу-тарбия багытындагы ойлору элдик педагогиканын өнүгүү контекстинде изилденди: элдик педагогикалык акыл, ойлор жана тажрыйбалар кийинки муундарга этнопедагогикалык билим берүүнүн компоненти катары ачылып көрсөтүлдү; Молдо Кылычтын чыгармачылыгына байланыштуу жүргүзүлгөн изилдөөлөр талдоого алынды; акындын педагогикалык ойлорунун келип чыгышынын социоэкономикалык өбөлгөлөрү жана идеялык булактары аныкталды; Молдо Кылычтын педагогикалык ойлорунун өзөгүн түзгөн агартуучулук, этикалык жана эстетикалык идеялар илимий жактан ачылып көрсөтүлдү; акындын чыгармаларындагы салттык педагогикалык билимдер аркылуу жаштарды таалим-тарбиялоону өркүндөтүүнүн натыйжалуу логикасы эксперимент аркылуу тастыкталды.

Эмгектин практикалык мааниси. Диссертациялык иштин негизги теориялык жоболорун жана жыйынтыктарын элдик педагогиканын тарыхын мындан аркы изилдөөдө, анын өнүгүшүнүн негизги аспектилерин аныктоодо колдонууга болот. Изилдөөнүн жыйынтыктары окуучуларды тарбиялоодо салттуу педагогикалык маданияттын рационалдуу дөөлөттөрүн колдонуу боюнча теориялык билимдерди тереңдетет жана практикалык даярдыкты арттырат. Иштин материалдары, анын теориялык тыянактары жогорку окуу жайларда, мугалимдердин квалификациясын өркүндөтүү институттарында этнопедагогикалык билим берүүнүн мазмундук чектерин кеңейтүүгө жана кыргыз адабияты боюнча программалардын, окуу китептердин сапатын жакшыртууга салым кошот.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

1. Элдик педагогика – бул таалим-тарбия тууралуу эмпирикалык билимдердин негизинде жаралган жана адамдарды рухий караңгылыктан, маданиятсыздыктан, түркөйлүктөн чыгаруу процесси менен өтө тыгыз байланышта өнүккөн, жыйынтыгында коомдун алга жылуусу үчүн оң мааниге ээ болгон кубулуш.

2. Акындын педагогикалык көз карашы XIX кылымдын экинчи жарымындагы Кыргызстандагы социалдык-экономикалык, саясий абалдын туундусу. Ал эми анын педагогикалык ойлорунун идеялык булагы фольклордо, өзүнө чейинки ойчулдардын, акындардын чыгармаларында чагылдырылган таалим-тарбия, билим жаатындагы ойлор, ошондой эле ислам дининдеги айрым нравалык идеялар болуп эсептелет.

3. Молдо Кылыч – агартуучу акын. Ал өмүрүнүн аягына чейин агартуучулук-чыгармачылык ишмердүүлүгү аркылуу кыргыз элинин сабаттык, билимдик деңгээлин көтөрүүгө, байыртадан калыптанып жана өнүгүп келген элдик педагогикалык баалуулуктарды өнүктүрүүгө, аны кыргыз коомунун алдыга жылышына пайдалана билүүгө аракеттенген.

4. Акындын педагогикалык көз карашынын өзөгүн нравалык-этикалык жана эстетикалык ойлор түзөт. Молдо Кылыч адеп-ахлактуулук адам менен кошо жаралган сапат эмес экендигин, ал социалдык чөйрө менен шартталганын жана талбаган тарбиянын жыйынтыгы экендигин көрө билген. Ошону менен бирге акын табияттагы жана коомдогу сулуулук, көркөмдүк – бул табиятка, адамга жана адамдык мамилеге мүнөздүү реалдуу сапат экендигин терең түшүнгөн.

5. Педагогикалык эксперименттин натыйжалары коюлган максат, милдеттердин, колдонулган методдордун тууралыгын тастыктайт жана алар окуу планындагы гуманитардык дисциплиналардын мазмунун этнопедагогикалык билимдердин негизинде өркүндөтүүгө, мугалимдердин этнопедагогика жаатындагы өздүк практикалык ишмердүүлүгүн арттырууга жана окуучуларды элдик педагогикалык дөөлөттөр менен кенен тааныштыруу аркылуу алардын адептик тарбияланышына, эстетикалык табитинин жогорулашына өбөлгө болорун күбөлөйт.

Изденүүчүнүн жеке салымы. Молдо Кылычтын чыгармаларындагы педагогикалык ойлорго жүргүзүлгөн илимий-концептуалдуу талдоонун негизинде чыгарылган илимий тыянактар жана жоболор изденүүчүнүн кыргыз элинин педагогикалык ойлорунун тарыхын изилдөө багытына кийирген жеке салымы болуп эсептелет.

Иштин натыйжаларынын тастыкталышы (апробацияланышы). Диссертациянын негизги тыянактары жана жоболору И. Бекбоевдин 80 жылдык юбилейине арналган «Билим берүүнүн сапатынын абалы жана анын келечеги» (Бишкек, 2010) аттуу эл аралык илимий-практикалык конференцияда, «Диалог Евразия» коомдук фонду тарабынан уюшулган «Билим берүү тармагындагы толлеранттуулук жана диалог» (Бишкек, 2011) аттуу илимий-тажрыйбалык конференцияда, «Айрекс» информациялык-коммуникациялык технология (ИКТ) билим берүүдө: инновациялык саясат»

(Бишкек, 2012) аттуу эл аралык илимий-практикалык конференцияда, «Манас»–«Шахнаме» борбордук Евразия жана Иран элдеринин руханий маданиятынын жана эпикалык чыгармачылыгынын туу чокусу» (Бишкек, 2014) аттуу эл аралык илимий конференцияда тастыкталган.

Диссертациялык изилдөөнүн натыйжаларынын жарыяланышынын толуктугу. Диссертациянын негизги жоболору жана тыянактары 13 илимий макалада, анын ичинен Россия Федерациясында чыккан, РИНЦке кирген «Личность, семья и общество: вопросы педагогики и психологии» (Новосибирск, 2016) илимий журналында жарык көргөн 2 макала жана Казакстан Республикасында чыккан «Педагогика и психология» (Алматы, 2014) илимий журналында жарык көргөн 1 макала чагылдырылган.

Диссертациянын структурасы. Иштин структурасы изилдөөнүн негизги максаттарына жана милдеттерине ылайыкталган. Диссертация киришүүдөн, үч главадан, корутундудан жана пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат. Диссертациянын көлөмү 204 бетти түзөт.

ИЗИЛДӨӨНҮН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө теманын актуалдуулугу негизделип, изилдөөнүн проблемалуулугу, максаты жана милдеттери, илимий жаңылыгы, илимий теориялык жана практикалык мааниси аныкталып, коргоого коюлуучу негизги жоболор, изденүүчүнүн жеке салымы, иштин натыйжаларынын тастыкталышы (апробацияланышы), диссертациялык изилдөөнүн натыйжаларынын жарыяланышынын толуктугу, изилдөөнүн структурасы көрсөтүлгөн.

Биринчи глава “*Элдик педагогика – элдин рухий маданиятынын бөлүнгүс бир бөлүгү*» деп аталып, анда адамдарды рухий караңгылыктан, маданиятсыздыктан, түркөйлүктөн чыгаруу процесси менен тыгыз байланышта өнүккөн элдик педагогиканын маңызы, азыркы мезгилдеги таалим-тарбиядагы орду жана ролу каралган. Молдо Кылычтын чыгармачылыгын изилдөө боюнча ХХ кылымдын 40-жылдарынын аягында жазылган алгачкы эмгектерге жана анын мурастарына болгон өткөн кылымдын 50-60-жылдарындагы талкуулардын жыйынтыгына баа берилген. Акындын чыгармачылыгына, дүйнө таанымына, этикалык, эстетикалык көз карашына байланыштуу Кыргызстандын азаттык алган мезгилиндеги жаралган тактоолор, толуктоолор, маанилүү илимий эмгектер талдоого алынган. Ошондой эле Молдо Кылычтын педагогикалык ойлорун шарттаган ХІХ кылымдын экинчи жарымы, ХХ кылымдын башындагы Кыргызстандагы социалдык-экономикалык, саясий, маданий абал жана акындын педагогикалык көз карашынын идеялык башаты болгон кыргыз элинин рухий мурасындагы педагогикалык ойлор иликтенген.

Элдик педагогика тээ байыркы замандарда эле тарыхый түрдө калыптанган. Ал, эл өзү канча мезгилден бери жашаса, ошончо мезгилден бери эле жашайт. Элдик педагогика балдарды жана өспүрүмдөрдү тарбиялоонун нравалык, интеллектуалдык, физикалык, эстетикалык сыяктуу

эң маанилүү багыттарын өзүнө камтыйт. Анын эң негизги фактору болуп элдик мораль, этика, этикет эсептелет. Эл келечек муундардын ден соолугу чың, моралдык-этикалык нормаларды өздөштүргөн, рухий жактан бай болушу үчүн дайым кам көргөн. Элдик мораль адамдын эмгекти сүйүүсүн, жакшы жүрүм-турумун, боорукердигин, жөнөкөйлүгүн, жупунулугун шарттаган.

Элдик педагогика – өтө кенен, көп кырдуу коомдук көрүнүш. Анын маңызын ар тараптуу түшүнүүгө болот. Ушундан улам элдик педагогикага мүнөздөмө бергенде окумуштуулардын ойлорунда кээ бир айырмачылыктар кездешет. Бирок алар элдик педагогиканын маңызын терең, ар тараптуу түшүнүүгө жол ачат. «Элдик педагогика» деген терминди илимге киргизген белгилүү педагог К.Д.Ушинский элдик педагогика жөнүндө мындай деп жазат: «Биз үчүн тарбияны ойлоп табуунун кереги жок, ал орус эли канча кылым жашаса, ошончо кылым жашап келет. Элдик педагогика эл менен төрөлгөн, эл менен кошо өнүккөн, элдин бардык тарыхын, анын жакшы жана жаман сапаттарын чагылдырган. Бул бир муунду экинчи муунга алмаштыруудагы маанилүү кыртыш. Аны азыктандырып, жакшыртып, талапка ылайыкташтырып туруу керек...Элдик педагогиканын генийлиги менен эч ким атаандаша албайт».

«Элдик педагогика – деп жазат Г.Н.Волков, – бул элдик оозеки чыгармачылыкта, салтта, үрп-адаттарда, элдик оюндарда сакталган педагогикалык маалыматтардын жана тарбиялык тажрыйбалардын тутуму, тарбия жаатындагы элдик эмпирикалык билимдер, оозеки педагогикалык чыгармачылык. Элдик педагогика адамзаттын миң жылдык тажрыйбасын топтогон жана эл арасында биздин күндөргө чейин жашаган педагогикалык маданиятты изилдөөнү сунуш кылат». Г.Н.Волковдун элдик педагогикага берген бул аныктамасы азыркы педагогикалык илимде туруктуу деп кабыл алынып келет.

Элдик педагогиканын маселелери Г.Н.Волков, А.Ф.Хинтибидзе, А.Ш.Гашимов, В.Ф.Афанасьев, Г.Н.Филонов өңдүү бир катар окумуштуулардын негизги изилдөө предметине айланган. Алардын ар бири элдик педагогиканын теориясы менен практикасына өзүнүн салымын кошкон. Аталган окумуштуулардын изилдөөлөрүндө элдик педагогиканын объектиси менен предмети болуп тарбиялоо жана окутуу процесстери, ал эми анын башкы элементтери болуп адам жана аны тарбиялоо тууралуу эл тарабынан топтолгон эмпирикалык билимдердин, маалыматтардын жыйындысы жана жаш муундарды тарбиялоодогу практикалык ишмердүүлүк эсептелет.

Кыргыз элинин педагогикалык ойлорун изилдөөгө Г.Абдымомунова, Р.Абдыраимова, С.Абрамзон, А.Алимбеков, Б.Апышев, Ф.Баитова, С.Байгазиев, Ж.Бешимов, А.Измайлов, Н.Имаева, С.Иптаров, Н.Ишекеев, А.Калдыбаева, Ж.Каниметов, Ж.Койчуманов, З.Кусеинова, К.Кыдыралиев, А.Муратов, Т.Ормонов, Т.Панкова, М.Рахимова, С.Саипбаев, У.Эгембердиева, М.Эсенгулова ж.б. илимий эмгектери чоң салым кошту.

Жогоруда аталган окумуштуулардын кыргыз элинин педагогикалык ойлорун изилдөө багытындагы өтө баалуу илимий эмгектерине карабастан,

бул проблема өзүнүн өтө татаалдыгы жана көп кырдуулугу менен айырмаланат жана кийинки изилдөөлөрдү, илимий жактан тактоолорду, көмүскөдө калган элдик педагогикалык жагдайларды иликтөөнү талап кылат. Мына ушулардын бири болуп кыргыз акындар поэзиясындагы элдик педагогикалык ойлор эсептелет. Бул багыттагы илимий иштердин негизин педагогикалык ойлоонун коммуникациялык байланышы, мурас таануучулук идеялар жана алардын кайра жаралышы, педагогикалык изилдөөлөрдүн жалпы гуманитардык проблемалар менен комплекстешкен жагдайлары түзүшү абзел.

Молдо Кылычтын кыргыз элинин педагогикалык ойлорунун өнүгүшүндөгү ролу чоң. Анын чыгармаларында чагылдырылган таалим-тарбия багытындагы идеялары адамдарды терс кылык-жоруктардан арылууга, адеп-ахлактуулукка жана билимге багыттоо максатын көздөгөн. Ал патриархалдык-уруулук өкүм сүргөн тарыхый коомдо акыл-насаат, кеп-кеңеш айтуу, үлгү көрсөтүү, үйрөтүп, жол таап берүү адамдардын адеп-ахлактык жактан жетилиши үчүн маанилүү ыкма экенин терең түшүнгөн.

Молдо Кылыч мектептен окуп, системалуу билим алган киши эмес. Ал элет ичиндеги ар кайсы молдолордон анча-мынча сабак алып, таалим көргөн. Ошого карабастан акын терең маңыздуу, тарбиялык мааниси өтө жогору казалдарды, дастандарды жана ырларды жараткан. Алардын бардыгын акылы тунук, байкагыч, ааламды, жаратылышты таанып-билүү сезим-туюму жетик өнүккөн адамдын акыл-эсинен жаралган чыгармалар деп баалоого болот. Башкача айтканда, акын өзү көрүп туйган, аң-сезиминен өткөргөн жаратылыш жана коомдук кубулуштарды, көрүнүштөрдү, өзгөрүштөрдү, жашоонун оң-терсин баяндап жазган. Молдо Кылыч дайыма турмуштун өзүн ырдаган, чыгармалары нравалык акыл-насаатка багытталган тарбиячы акын болгон.

XX кылымдын 40-жылдарынын аягында Молдо Кылычтын чыгармачылыгын изилдөө боюнча Т.Саманчин жана Дж.Шукуровдун алгачкы илимий эмгектери жазылган. Аларда Молдо Кылычтын басып өткөн өмүрү жана чыгармачылык жолу адабий аспектиде каралган.

XX кылымдын экинчи жарымынан тартып Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылыч реакциячыл акындар, ал эми Токтогул Сатылганов жана Тоголок Молдо прогрессивдүү, демократиячыл акындар деп жасалма түрүндө бөлүнүп, кыргыз коомунда маңызы жагынан бири-бирине карама-каршы келген эки идеология болгон деген тыянактардын негизинде калпыс эмгектер жазылган.

Молдо Кылычтын чыгармачылыгына болгон мына ушундай бири-бирине төп келишпеген баалар өткөн кылымдын 50-60-жылдарында акындын чыгармаларынын тегерегинде болгон талкуулардын келип чыгышын шарттаган. Бирок, айтылган талкуулардын чыныгы жыйынтыгы эске алынбай, ошол кездеги партиялык басым жасоонун кесепетинен Молдо Кылыч бир беткей сындалып, «реакциячыл акын» деген атка конуп, чыгармалары жарык көрбөй, аларга байланыштуу жүргүзүлүп жаткан илимий изилдөөлөр токтотулган.

Өткөн кылымдын 60-80-жылдарынын аралыгында Молдо Кылычтын мурасына кайрылуу жогоруда айтылган себептерден кийин солгун тартып кал-

ган. Эгерде бул багытта изилдөө иштери жүргүзүлсө да, сындoo, каралоо максатында болгон. Ал эми XX кылымдын 90-жылдарынан башталган өлкөбүздүн социалдык-экономикалык, рухий жашоосундагы өзгөрүүлөр Молдо Кылычтын мурасына болгон мамилени өзгөртүүнү, анын чыгармаларына бир жактуу, өтө эле жөнөкөйлөштүрүп баа берүүдөн арылууну жана аларды туура методологиялык принциптин негизинде изилдөөнү шарттаган эле. Мунун жыйынтыгында бир кезде реакциячыл акын аталып, мурасы изилдөө объектисинен четтелип калган Молдо Кылычка карата баа берүү критерийи жаңыланган. Акындын чыгармачылыгына илимпоздордун кызыгуусу артып, өмүрү-чыгармачылыгына болгон тактоолор, толуктоолор киргизилип, илимий эмгектер жазыла баштаган.

Молдо Кылычтын чыгармачылыгын адабий аспектиде изилдеген кийинки илимий эмгектерге К.Асаналиев, О.Сооронов, А.Эркебаев, Ш.Үмөталиев, К.Осмонбетов, А.Обозкановдордун изилдөөлөрүн жана Ш.Искендерованын «Молдо Кылычтын чыгармачылыгы жана иликтөө тарыхы» аттуу кандидаттык диссертациясын кийирүүгө болот. Биз белгилеген илимпоздордун пикири боюнча Молдо Кылычтын чыгармалары – кыргыз акындарынын муунуна мүнөздүү болгон салттуулуктун, рухий жалпылыктардын уландысы. Бирок, бул жаңы деңгээлде уланган. Ал өткөндүн салттарынын жалпылыгы менен гана эмес, ошондой эле XIX кылымдын экинчи жарымына байланышкан кыргыз коомчулугунун турмушундагы терең социалдык, психологиялык өзгөрүүлөр менен да өлчөнөт.

Эгемендүүлүктүн шартында кыргыздардын философиялык ойлоо тарыхын изилдөөдө методологиялык проблемаларды чечүүнүн жаңыча ыкмалары ишке аша баштады. Мунун натыйжасында Молдо Кылычтын чыгармачылыгын тарыхый-философиялык аспектиде изилдөө иштери жүргүзүлүп келүүдө. Буга А.Какеев, А.Аскарров, Ы.Мукасов, А.Дононбаев, Г.Ботоканова, М.Абдылдаев, А.Кулманбетова, В.Жаныбековалардын илимий эмгектерин кошсок болот.

Акыркы мезгилдерде Молдо Кылычтын педагогикалык ойлору изилдөөнүн объектисине айлана баштаганын танууга болбойт. Муну С.Байгазиевдин эмгектери толук тастыктайт. Окумуштуунун эмгектеринде кыргыз элдик педагогикасын изилдөө контекстинде Молдо Кылычтын педагогикалык ойлорунун айрым аспектилери ачылган.

Молдо Кылычтын педагогикалык көз карашы акындын жашоосу өткөн коомдогу болгон ири өзгөрүүлөргө байланыштуу калыптанган жана өнүккөн.

XIX кылымдын экинчи жарымы, XX кылымдын башындагы Кыргызстандагы социалдык-экономикалык, саясий жана маданий абал Молдо Кылычтын педагогикалык көз карашынын түптөлүшү үчүн негизги өбөлгөнү түзгөн.

Акындын педагогикалык ойлорунун идеялык башаты болуп фольклордо, орто кылымдын ойчулдары болгон Жусуп Баласагын, Махмуд Кашкардын, соңку орто кылымдын легендарлуу инсандары Асан кайгы, Толубай сынчы, Санчы сынчы, XIX кылымдын көрүнүктүү өкүлдөрү болгон Калыгул, Ар-

станбектин чыгармаларында берилген тарбия жаатындагы идеялар, билим берүү чегиндеги ойлор, ислам дининдеги нравалык жагдайлар эсептелет.

Элдик оозеки чыгармалар өзгөчө таалим-тарбияга байланыштуу ойлорго өтө бай келет. Кыргыз фольклорунда жүрүм-турум маселелерине, адеп-ахлактык эрежелерине байланыштуу элдин көз караштары, адам жашоосунун урунттуу учурларына карата болгон мамилелери жөнүндө баалуу ой-пикирлер чагылдырылган.

Орто кылымда жашап өтүшкөн жердештерибиз Жусуп Баласагын жана Махмуд Кашгардын педагогикалык көз караштарынын кыргыз элинин этникалык педагогикасына, анын ичинен, Молдо Кылычтын педагогикалык ой-пикирлерине тийгизген таасири чоң болгон. Анткени, алар адабият жана тил тармагындагы эле көрүнүктүү адистер болбостон, ошондой эле педагогика тармагында өз издерин калтырган аалымдар болгон.

Түмүрлөрү уламышка айланган соңку орто кылымдын ойчулдары Асан кайгы, Толубай сынчы, Санчы сынчы моралдык принциптерди, жүрүм-турум эрежелерин мезгил талабына ылайык ачып берүүгө аракет жасашкан. Алардын мурастарында моралдык маселелерге өзгөчө басым жасалган. Мында моралдык эрежелердин, б.а., өз ара сыйлашуунун, шайкештиктин бузулушу жамандыктын жаралышын шарттайт. Ыз ара сыйдын жок болушу адамдар ортосундагы жана адам менен табияттын ортосундагы мамилелердин сактал-башына алып келет. Гармониянын негизин гуманизм түзөт. Андыктан алар гуманизмге карата чакырык ташташкан.

Молдо Кылычтын педагогикалык көз карашынын калыптанышынын идеялык булактарынын дагы бири болуп дин эсептелгенин танууга болбойт. Акын жаран катары ислам идеологиясы өкүм сүрүп турган тарыхый мезгилдин шартында калыптанып, ислам дининин духунда тарбия көргөн. Молдо Кылыч өз мезгилиндеги коомдогу терс көрүнүштөрдү диний өңүттөн сынга алып, айрым учурда дин аркылуу адептүүлүккө үндөгөн.

Экинчи глава “*Молдо Кылычтын агартуучулук-педагогикалык көз караштары*” деп аталып, анда Молдо Кылычтын агартуучулук-педагогикалык ишмердүүлүгү, патриархалдык-уруучулук коомдун айрым терс көрүнүштөрүн сындаган көз караштары, эркин ойлоо багытындагы ой-пикирлери жана элге билимдин, маданияттын жетишкендиктерин таратууга байланыштуу идеялары каралган. Акындын педагогикалык ойлорунун өзөгүн түзгөн нравалык-этикалык көз карашы, адеп-ахлактуулуктун негизги аспектилери изилденген. Ошондой эле бул главада Молдо Кылычтын чыгармаларындагы эстетикалык баалуулукту жараткан маанилүү түшүнүктөр талдоодон өткөн.

Агартуучулук – бул адамзат коомунун ар кандай формасынын жана тарыхый типтеринин маданий динамикасындагы негизги факторлордун бири болуп эсептелет. Ал өткөн учурдун рухий жетишкендиктерин мурастап, кийинки муунга өткөрөт. Алдыңкы маданияттын, илим-билимдин негизинде өзүнүн идеялык өнүгүү диалектикасын жана логикалык тутамын аныктоо аркылуу коомдук аң-сезимдин түрдүү формаларына оң таасир берет. Ушундан улам агартуучулуктун негизги функциясы билимди, илимди,

маданияттын жетишкендиктерин таратуу, элдин аң-сезимин терс каада-салттардан арылтуу, жыйынтыгында коомдогу өнүгүүгө жолтоо болгон социалдык-экономикалык нормаларды жана идеологияны жоюу болуп саналат.

Кыргыз коомунда XIX кылымдын экинчи жарымындагы экономикалык, социалдык, маданий өзгөрүштөрдүн натыйжасында акырындап агартуучулукка байланыштуу ойлор өнүгө баштаган. Кыргызстандагы агартуучулук идеологиясы өз алдынча, айрым өнүккөн өлкөлөрдүн агартуучулугу сыяктуу феодализмди жоюп, ордуна буржуазиялык коомду орнотуу милдетин койгон эмес. Кыргыз жергесиндеги агартуучулук төмөнкү үч багытта: патриархалдык-феодалдык коомдун терс көрүнүштөрүн сындаган коомдук-саясий көз карашта; диний ырым-жырымдарды, дин кызматкерлеринин айрым ишмердүүлүгүн сындодо жана элге билимди жана маданияттын жетишкендиктерин таратуу тармактарында өнүккөн.

Кыргызстандагы агартуучулук – патриархалдык-феодалдык коомго тиешелүү болгон мамилелерди жоюунун негизги идеологиялык формасы. Аны кыргыз элинин педагогикалык ой-пикиринин жана улуттук аң-сезиминин өнүгүшүнүн маанилүү учуру катары эсептөөгө толук болот. Агартуучулук татаал жана көп кырдуу маданий-тарыхый феномен катары кыргыздардын улуттук өзүн-өзү таануусунун андан ары өнүгүшүнө жол ачкан.

Молдо Кылыч өмүрүнүн аягына чейин агартуучулук-чыгармачылык ишмердүүлүгү аркылуу өз элинин сабаттык, билимдик потенциалын, рухий деңгээлин көтөрүүгө, байыртадан калыптанып жана өнүгүп келген этномаданий баалуулуктарды сактап калууга жана өнүктүрүүгө, аны социопрогресстик максатка пайдалана билүүгө чын дилинен аракеттенген. Акындын мындай аракети түздөн-түз адамды өнүктүрүүдөгү акыл-эстик интеллектти өрчүтүүчү жагдай менен гана чектелбестен, адептик таалим-тарбия берүү менен коштолгон.

Акындын “Кол казалы”, “Зар заман”, “Керме-Тоо” жана “Алдамчы” сыяктуу чыгармаларында сабаттуулук, илим-билим өзгөчөлүгү адамдын ички рухий ыйман сапаттары менен синтездешип, бирдиктүү бир бүтүндүктө турат. Ал эми билимсиздик, сабатсыздык өзгөчөлүктөрү караңгылык, түркөйлүк, пастык, ач көздүк, дүнүйөкорлук, маңкурттук, сыяктуу терс сапаттар менен коштолуп берилет.

Молдо Кылычтын пикирине ылайык адамдын билими менен адеп-ахлактык жоруктарынын ортосунда терең байланыш бар. Билим менен акыл-эс адамдын айкөл жана адилет болуусуна жол ачат, анын бактылуу жашашына шарт түзөт. Адам сабаттуулуктун, билимдүүлүктүн негизинде дүйнө таанымы жогору, жеткиликтүү, психологиялык жактан туруктуу, сабырдуу, ынсаптуу, кеңпейил, адилет жана чынчыл сапаттарга жетишүүгө мүмкүнчүлүк алат.

Молдо Кылычтын нравалык этикалык көз карашы анын педагогикалык ойлорунун өзөгүн түзөт. Анткени, анын ар бир чыгармасында адеп-ахлакка байланыштуу ойлор чагылдырылган (мисалы, “Зар заман”, “Алдамчы”,

“Азаматтан”). Адамдардын жүрүш-турушуна, кылык-жоруктарына, коомдогу ээлеген ордуна моралдык жактан баа берүүгө, өзүнө чейинки кыргыз элинин педагогикалык дөөлөтүндө түптөлгөн нравалык-этикалык көз караштарын андан ары улантууда жана байытууда акындын ролу өтө зор. Ал патриархалдык-уруулук коомдун ар кандай чектөөлөрүнө моюн сунбастан, карапайым элдин нравалык-этикалык көз карашын өздөштүрүү аркылуу анын маңызын арттырган көркөм каражат менен жайылткан.

Молдо Кылычтын чыгармачылык кредосундагы моралдык мурастарды бүтүндөй ошол тарыхый доордун гуманисттик баалуулуктарынын жетишкендиги катары кароого болот. Анткени, акындын этикалык көз карашындагы моралдык сыпаттоолор жалпы адамзаттык гуманизмдин үлгүлөрүнө ылайык келет.

Акындын этикалык көз карашынын борборунда адам проблемасы турат. Ал адеп-ахлактуулук адам менен кошо жаралган сапат эмес экендигин, адамдын оң моралдык сапаттары социалдык чөйрө менен шартталганын жана талбаган тарбиянын жыйынтыгы экендигин көрө билген. Адам жаратылышында жүрүм-турумдагы оң сапаттарды алып жүрүүгө милдеттүү, бирок, аны сырткы терс жагдайлар бузуп турат. Алардын зыяндуу таасирин жеңүү жана ички жеткилендикти тарбиялоо үчүн адам, ириде, өзүнүн табигый жөндөмүн калыптандыруусу абзел.

Адамдардын өткөндөгү өрнөктүү өмүрлөрү кийинки муундар үчүн рухий жана адеп-ахлактык жактан өркүндөөгө зор өбөлгө түзөт. Жеке кызыкчылык жалпы кызыкчылык менен аралашып кетпей, тескерисинче, жалпы кызыкчылык жеке кызыкчылыкты сактоого жардам бергенде гана өзүнүн чыныгы маанисине ээ болот. Гуманисттик мамиле коом менен жеке адамдын ортосундагы өз ара байланыштын негизги критерийи, маанилүү адеп-ахлактык изгилик. Молдо Кылычтын чыгармаларында адам өзүнүн кызыкчылыгын жалпы элдин кызыкчылыгына, таламына, алдына койгон максатына аң-сезимдүү түрдө баш ийдирсе, ыймандуулукту бийик тутуп, жардам күткөн жарандарды эстен чыгарбаса, анда ошол адам бийик гумандуу, адеп-ахлактуу болуп саналат.

Молдо Кылычтын этикалык көз карашынын өзгөчөлүгү болуп анын диний элементтер менен аралашып кетүүсү эсептелет. Акын үчүн дин жогорку моралдык инстанция катары кызмат кылат. Ал өзүнүн чыгармаларында ислам динин ыймандык жактан калыптандыруучу каражат катары коомдогу жана адамдардын мүнөзүндөгү ар түрдүү кемчиликтерден арылууга өзүнүн оң таасирин тийгизет деп белгилейт. Ошону менен катар эле Молдо Кылычтын көз карашындагы этикалык жана диний элементтердин байланышын абсолютташтырып жиберүүгө болбойт.

Молдо Кылычтын педагогикалык ойлорунда эстетикалык баалуулуктар кенен орун алган. Анын ырлары өз заманынын, табиятынын жемиши болуп, көркөм ой-туюмдарга, образдуулук аныктамаларга, эстетикалык бүтүмдөргө бай. Алардын негизги мазмунун адам, кыргыз жери, жаратылыш, анын сулуулугу түзөт. Табигаттын мезгилдеринин кооздугу, ар бир кубулушу акын үчүн кымбат жана асыл.

Молдо Кылыч үчүн абстрактуу, идеалдык сулуулук эмес, конкреттүү, материалдашкан сулуулук бар. Айрым кымбат баалуу, кооз, көрктүү буюмдар объективдүү, айныгыс, түбөлүктүү, ал эми кээ бирлери башка бир нерсеге көз каранды. Акындын көз карашы боюнча кооздук адамдарда эстетикалык ырахаттанууну пайда кылышы керек. Мындай кубулуштун критерийи болуп реалдуулукту көркөм-элестүү чагылдыруу саналат. Акылмандын эстетикалык табити бийик атуулдук идеялар менен айкалышкан. Ал табияттын, адамдын жашоосунун кооздугун көркөм сүрөттөп эле тим болбостон, адамдарды мекенге, туулган жердин кооздугуна карата гумандуу, аяр, атуулдук мамиле жасоого үндөгөн.

Аалам кубулуштарынын көп кырдуулуктарын, татаал байланышын, мыйзам ченемдерин туюу менен, табият турпатына карата мамилеси, көркөм чагылдыруусу акындын эстетикалык нуктагы чыгармачылык көз карашынан, табиятынан ачык кабар берет. Акындын эстетикалык көз карашында жаратылыштын кооздугу менен адамдын сулуулугунун ортосунда эквиваленттүүлүк жатат. Ал табияттын көркөмдүүлүгүн, жаратылыштын кубулуштарын образдуу кабыл алуу менен, адамдын сулуулугун сүрөттөөдө жаратылыштын кооздугун эстетикалык үлгү катары пайдаланат.

Молдо Кылычтын чыгармаларында сулуулук жана кооздук – бул кандайдыр бир табияттан жана адамдан сырткары турган идея эмес, ал табиятка, адамга, адамдар ортосундагы мамилелерге мүнөздүү сапат. Мына ушунун негизинде ал, эгер сулуулук жана көркөмдүк өзүлөрүнүн бардык көрүнүштөрүндө элдин жан дүйнөсүнүн тереңине кирип, кеңири тараса, анда көпчүлүк нерселерди жакшы жакты карай өзгөртүүгө мүмкүндүк түзүлүп, адамдардын рухий байлыгынын байышына жол ачат деген жыйынтыкка келет.

Акын үчүн эмне реалдуу болсо, ал – сулуулук, ал эми эмне сулуу болсо, ал – реалдуулук. Ушундан улам кубулуштардагы сулуулукту, кооздукту көрө билүү, турмуш чындыгын ачып берүү акындын чыгармаларына мүнөздүү көрүнүш болуп эсептелет. Башкача айтканда, сулуулук жана көркөмдүүлүк тууралуу акындын ой жүгүртүүсүнүн башаты реалдуу кубулуштарга, турмуштук жагдайларга барып такалат.

Молдо Кылычтын табиятка карата болгон эстетикалык мамилеси, өтө сезимтал байкоолору анын «Керме тоо», «Чүй баяны», «Жинди суу», «Бүркүттүн тою», «Буудайык», «Канаттуулар» аттуу чыгармаларында чагылдырылган. Бул чыгармаларда кыргыз жергесинин сулуулугу, кооздугу поэтикалык тил менен сүрөттөлүп, Ала-Тоонун көрктүүлүгү анын түркүн түстөгү сулуу чөптөрү менен бирге шөкөттөлүп берилет. Акын шыктуу, таланттуу сүрөткер катары өз чыгармаларында жаратылыштын кайталангыс үндөрүн, таң калыштуу боёкторун, унутулгус жыпар жыттарын толук бойдон жеткиликтүү кылып элге тартуулаган.

Молдо Кылыч сулуулукту, көрктүүлүктү сырткы форма менен ички сапаттын гармониясы аркылуу ачыла турган эстетикалык көрүнүш катары кабыл алган. Анын ою боюнча адамдын тышкы сулуулугу ички рухий дүйнөсүнө дал келгенде гана кооздук жөнүндө сөз кылууга болот.

Үчүнчү глава “Мектептерде Молдо Кылычтын чыгармаларын үйрөтүүнүн жалпы теориялык, практикалык абалы жана эксперименталдык изилдөөнүн жыйынтыктары” деп аталып, анда Молдо Кылычтын чыгармаларынын окуу программаларындагы, окуу китептериндеги берилиши жана методикалык эмгектерде изилдениши каралган, ошондой эле акындын чыгармаларында кенен берилген педагогикалык ойлордун таалим-тарбиялык маанисин мектеп окуучуларына жеткирүүнүн жана түшүндүрүүнүн сапатын арттыруу максатында жүргүзүлгөн эксперименталдык изилдөөнүн жыйынтыктары чыгарылган.

Сөз чеберлери болгон Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылычтын чыгармалары далай жолу талдоого алынып, алардын мектеп программаларында окутуу маселеси мезгил-мезгили менен каралып келген. Алардын ичинен ээ көп көөүл бурганы, албетте, Молдо Кылыч болгондугу шексиз. Анын чыгармачылыгы көптөгөн окумуштуулардын изилдөөлөрүнө объект болуп, саясий талкуулардын кыйласын башынан кечирген.

Эл акындарынын чыгармачылыгын мектептерде окутуу иши согуш жылдарына туура келет. Адабиятка байланыштуу окуу программасы 1941-жылы жарыкка чыккан. Мында элдик оозеки мурастар, кыргыз элинин Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылыч сыяктуу белгилүү акындарынын чыгармалары орун алган. Бул окуу программасында акындын поэзиясын окутуу IX класска туура келет. Курс жалпысынан “Колония доорундагы кыргыз адабияты” деп берилген. Класста кыргыз өнөр-инсандарынын чыгармачылыгын окутуу “Реалисттик акындардын чыгармачылыгы” деп аталып, ага Калыгул, Арстанбектин чыгармалары менен катар эле Молдо Кылычтын “Зар заман”, “Зилзала”, “Буудайык”, Бүркүттүн тою”, “Чүй баяны” аттуу чыгармалары киргизилген.

Ал эми 1951-жылдагы окуу программасында IX класстын материалдарынын 43, 93 % кыргыз элинин акындарына, 6% боордош элдеринин төкмөлөрүнө, 15% обзордук темаларга, 19, 69% орус адабиятына жана 15% кайталоо сааттарына берилген. Окуу программасынын мурдагы варианттарына киргизилген Эне-Сай-Орхон эстеликтери жана Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылычтын өмүр баянын, чыгармаларын окутуу педагогикалык процесстен алынып салынган.

Өткөн кылымдын 40-жылдарынын аягында, 50-жылдарынын башында Молдо Кылычтын мурасы кайрадан сынга кабылып, өзү болсо буржуазиялык улутчулдуктун үлгүсү катары бааланган. 1950-жылы Кыргызстан Компартиясынын БК бюросу акындын чыгармачылыгына терс баа берип, аны буржуазиялык улутчулдуктун идеяларын жар салган реакциячыл акын катары мүнөздөгөн.

Дегенибиз менен, 50-жылдардын аягында Кыргызстан Компартиясынын БК бюросунун чечими менен Молдо Кылычтын тандалган чыгармаларынын жыйнагын басып чыгаруу, аларды изилдөө иши акырындап колго алына баштаган. Бирок, 1960-жылы 10-январда Кыргызстан Компартиясынын БК бюросу Молдо Кылычтын чыгармаларын кайрадан

карап чыгып, ага улутчул жана динчил деген айып таккандыгы бул иш чараларга өзүнүн терс таасирин тийгизген.

80-жылдардын аягындагы башталган коомдогу демократиялык процесстерге байланыштуу Кыргызстан Компартиясынын БК бюросу 1988-жылы 29-декабрында Молдо Кылыч менен К.Тыныстановдорго байланыштуу өзүнүн мурдагы чечимдеринен баш тартып, алардын көркөм мурастарын жарыялоо, изилдөө жана окуп-үйрөтүү боюнча токтомду кабыл алган.

90-жылдардын башында эгемендүүлүккө ээ болгон Кыргызстандын Элге билим берүү министрлиги 1992-жылдын 15-майында “Жалпы билим берүүчү мектептердин 1992-93-окуу жылына карата жаёу окуу планын” бекиткен. Аталган окуу программасында кыргыз адабиятына 714 саат бөлүнгөн. Буга Молдо Кылычтын “Чүй баяны”, “Зилзала”, “Буудайык”, “Бүркүттүн тою”, “Зар заман” чыгармалары киргизилген.

Ал эми 2000-жылы С.Байгазиев жана А.Муратовдор тарабынан кыргыз адабиятынын окуу программасы иштелип чыккан. Аталган программада V класстар үчүн Молдо Кылычтын «Буудайык», X класстар үчүн акындын «Зар заман», «Бүркүттүн тою» чыгармалары берилген. Бул окуу программасы 2003-жылы оёдолуп, толукталып, экинчи жолу басылып чыккан. Мында Молдо Кылычтын элдик сюжеттин негизинде жазылган “Буудайык” поэмасынын ордуна “Зилзала” чыгармасы киргизилген.

Жогорудагы айтылган себептерден улам Молдо Кылычтын чыгармалары адабият боюнча окуу куралдарында бирде берилип, бирде берилбей келген. Алгач акындын өмүр баяны жөнүндө маалымат З.Бектенов тарабынан 1946-жылы даярдалган окуу китебине киргизилген. Анда Молдо Кылычтын чыгармачылык жолу, сапаты жана көлөмү жагынан жеткиликтүү болбосо да, азыноолак берилген.

Жарык көргөн кийинки окуу китептеринде Молдо Кылычтын чыгармачылыгы орун алса да, үзүл-кесил эле орун алып келген. Ал эми Кыргызстандын эгемендүүлүккө жетиши, өлкөдө жүрүп жаткан демократиялык процесстер акындын чыгармаларын кенен жана терең окутуп-үйрөтүүгө жол ачкан.

Молдо Кылычтын чыгармаларын мектепте окутуу ийкемдүүлүктү жана тажрыйбаны талап кылат. Бул багыттагы изилдөөлөр алдыкы мугалимдердин иш тажрыйбасын жалпылоого, акындын чыгармаларын окутууда натыйжалуу ыкмаларды жана жолдорду табууга өбөлгө түзөт. Ушул максатта биз Молдо Кылычтын чыгармаларына анализ жүргүзүүнүн акыбалын жана жыйынтыктарын изилдеп, окутуунун мазмунун жакшыртууга багытталган сунуштарды иштеп чыктык.

Максаттуу түрдөгү педагогикалык эксперимент Чүй районунун Онбир-Жылга айылындагы А.Керимбаев атындагы орто мектебинде, Бишкек шаарындагы М.Абдраев атындагы Республикалык атайын музыкалык орто мектеп-интернатында, Сокулук районунун Шалта айылындагы Д.Доронбеков атындагы орто мектебинде жана Чүй районунун Садовая айылындагы И.Укуев атындагы орто мектебинде 2008-2014-жылдарда үч этап менен

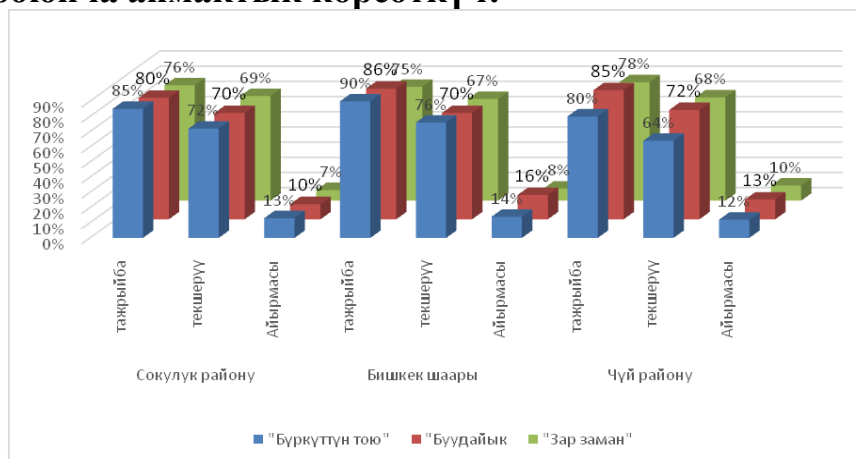
жүргүзүлдү. Изилдөө процессине 530 окуучу, 8 мугалим тартылды. Биздин теориялык ойлор, гипотезалар аталган мектептерде илимий сынактан өтүп, окуучулардын адеп-ахлактык түшүнүгүнүн жалпы педагогикалык мониторинги белгилүү болду.

Таблица 3.2.1. – Молдо Кылычтын чыгармаларын окуучулардын өздөштүрүү деңгээлин аныктоо:

Чыгармалар	«Буудайык»		«Бүркүттүн тою»		«Зар заман»	
	саны	%	Саны	%	саны	%
«А» тажрыйбалык топ	210	123 (58,5%)	186	105 (56,5%)	173	103 (59,5%)
«Б» текшерүү тобу	210	87 (41,5%)	186	81(43,5%)	173	70 (40,5%)
Айырмасы:		17 %		13 %		19 %

Тажрыйба өткөрүлгөн класстардын окуучуларынын чыгарманы өздөштүрүүсү, образдарды талдоодо эркин ой жүгүртө алгандыгы көрүнүп турат. Салыштырсак, тажрыйба класстарында окуучулардын чыгарманы өздөштүрүү деңгээли жогору. Бул биздин илимий божомолубуздун тууралыгын аныктайт.

Сүрөт 3.2.3. – Молдо Кылычтын чыгармаларын кабыл алуу, өздөштүрүү боюнча аймактык көрсөткүч:

Жогоруда байкалгандай, аймактардын ичинен Бишкек шаарындагы М.Абдраев атындагы Республикалык атайын музыкалык орто мектеп-интернаттын көрсөткүчү жогору экендиги байкалды. Бул көрсөткүч шаар мектептеринде айыл жергесине караганда окуучулардын китеп менен жана сабак өтүүгө керектүү заманбап техникалык каражаттар менен камсыз болушу менен түшүндүрүлөт.

Эксперименталдык изилдөөбүздө келтирилген Молдо Кылычтын чыгармаларына мектеп практикасында кайрылуунун ээ башкы багыты –

алардын жаш муунга тарбия берүүчү идеясы, агартуучулук мааниси, чыгарманын жогорку көркөмдүктөгү тил байлыгын өздөштүрүү менен байланышат. Бул чыгармаларда элибиздин элдик тилинин эсеп жеткис куну жана куту сиёирилген, демек, адабият сабагында ошол тил байлыгын сууруп чыгуу мугалимдин көёүл борборундагы башкы милдети болууга тийиш. Илимий ишибизде дал ошол жагдайга өзгөчө басым жасадык.

Молдо Кылычтын чыгармаларын окутууда адабият мугалими окуучуларды акындын чыгармаларына карата назарын буруу үчүн эң биринчи кезекте акынга болгон инсан катары кызыгуусун ойготушу зарыл экендигине токтолдук, анткени, дал ушул жагдай аларга жагымдуу эмоционалдык мамиле тартуулоо менен акындын өмүр баянына кызыгууга, моралдык сапатын калыптандырууга терең таасир көрсөтөөрүн байкай алдык. Демек, сүрөткердин чыгармаларын окутууда Молдо Кылычтын инсандык өзгөчөлүгү менен жакындан таанышпай туруп, сабакта анын чыгармалары тууралуу кеп козгоо мүмкүн эмес экендиги айтпаса да түшүнүктүү. Ошондуктан, акындын чыгармаларын окутууда анын өмүр баянына өзгөчө көңүл бурушу керектигине токтолдук, анткени окуучу өтүлүп жаткан чыгарманын негизги маёзын түшүнбөсө ал чыгармадагы идеялык-тематикалык байлыкты өздөштүрө албайт. Мектептеги окутуу процесси билим берүүчү, өнүктүрүүчү жана тарбиялоочу функцияны аткарып турат. Тарбиялоо менен окутуу ортосундагы байланыш объективдүү мыйзам-ченемдүүлүк. Окутуудагы тарбиялык функция окутуу процессиндеги адептик, эстетикалык элестөөнү, дүйнөгө болгон көз-караштын системасын, коомдук жүрүш-турушту көзөмөлдөө жөндөмдүүлүгүн түзөт. Молдо Кылычтын чыгармалары өзүнүн идеологиялык, гуманисттик, руханий-адептик кызматын толук аткарып десек, өсүп келе жаткан муундун жеткиликтүү билим алуусун кааласак, анда адабияттын мектепте негизги тарбиялоочу кызматына тереңден маани беришибиз абзел. Демек, Молдо Кылычтын чыгармалары дал ошол тарбиялык, агартуучулук маңызы менен адабият сабагына аралашууга тийиш. Бул ишти жүзөгө ашыруу үчүн:

1. Молдо Кылычтын чыгармаларын окуучуларга үйрөтүүдө мугалимде жетиштүү деңгээлде ал тууралуу теориялык билимдин болушу шарт.

2. Молдо Кылычтын чыгармаларын окутууда мугалим акындын чыгармаларынын тереңинде жаткан элдин тарбиялык улуу ойлорун окучууга жаш өзгөчөлүгүн, кабыл алуусун, жөндөмүн эске алуу менен анын жан дүйнөсүнө сиңирүүгө жетишиши керек.

3. Окуучу акындын чыгармаларынын маани-маңызын жетик аңдап түшүнүүсүнө жетишүү үчүн окутууда мугалимден жаңы, интерактивдүү ыкмаларды колдонууну талап кылынат.

4. Молдо Кылычтын чыгармаларын окутууда элдин байыркы адеп-ахлактык түшүнүктөрү менен азыркы жүрүм-турум эрежелерин айкалыштырып кароо жана аны мисалдар менен бекемдөө зарыл.

Жалпы корутунду

Молдо Кылычтын педагогикалык ойлоруна концептуалдуу илимий талдоо жасоо төмөнкү жыйынтыктарды чыгарууга мүмкүндүк берет:

1. Элдик педагогика – бул эл канча кылымды башынан кечирсе, ошончо кылымды башынан кечирген тарбия-таалим берүүчү ири коомдук кубулуш. Ал таалим-тарбия тууралуу билимдердин негизинде жаралган жана адамдарды рухий караңгылыктан, маданиятсыздыктан, түркөйлүктөн чыгаруу процесси менен өтө тыгыз байланышта өнүгүп, коомдун алга жылуусу үчүн оң мааниге ээ болгон. Кыргыз элинин педагогикалык ойлору жомок, уламыш, эпос, макал-ылакаптарда калыптанган. Мында, таалим-тарбиянын негизги аспектилери адамдардын жашоосунда, алардын иш-аракеттеринде, жүрүм-турумунда орун алган педагогикалык-эмпирикалык билимдердин, тажрыйбалардын тутуму берилген. Педагогикалык багыттагы идеялар кийинчерээк ойчул, даанышман, акындардын эмгектеринде, чыгармаларында өнүгүүгө ээ болгон.

2. Молдо Кылычтын доору патриархалдык-уруучулук түзүлүштөн Россия империясынын колониялык саясатынын таасиринде калыптанган жаңы коомдук мамилелер системасына өтүү мезгилине туш келген. Акындын педагогикалык көз карашы мына ушул татаал тарыхый доордун түздөн-түз туундусу. Ал эми анын педагогикалык ойлорунун идеялык башаты болуп элдик оозеки чыгармаларда, орто кылымдардын ойчулдары болгон Жусуп Баласагын, Махмуд Кашгардын, соңку орто кылымдардын легендарлуу инсандары эсептелген Асан кайгы, Толубай сынчы, Санчы сынчынын, XIX кылымдын акындар поэзиясынын эң көрүнүктүү өкүлдөрү болгон Калыгул, Арстанбектин чыгармаларында берилген таалим-тарбия, билим жаатындагы ойлор жана диндеги адеп-ахлакка байланыштуу идеялар эсептелет.

3. Молдо Кылыч – кыргыз элин алдыңкы маданиятка, билимге үндөгөн агартуучу акын. Ал өмүрүнүн аягына чейин агартуучулук-чыгармачылык ишмердүүлүгү аркылуу өз элинин сабаттык, билимдик деңгээлин көтөрүүгө, байыртадан калыптанып жана өнүгүп келген элдик педагогикалык баалуулуктарды өнүктүрүүгө, аны кыргыз коомунун алдыга жылышына пайдалана билүүгө аракеттенген. Акындын чыгармаларында сабаттуулук, илим-билим өзгөчөлүктөрү караңгылык, түркөйлүк, пастык, ач көздүк, дүнүйөкорлук, маңкурттук сыяктуу терс сапаттар менен коштолуп берилет.

4. Молдо Кылычтын нравалык-этикалык көз карашы анын педагогикалык ойлорунун өзөгүн түзөт. Анын борборунда адам маселеси турат. Акын адеп-ахлактуулук адам менен кошо жаралган сапат эмес экендигин, адамдын оң моралдык сапаттары социалдык чөйрө менен шартталганын жана талбаган тарбиянын жыйынтыгы экендигин көрө билген. Молдо Кылычтын этикалык көз карашынын өзгөчөлүгү болуп анын диний элементтер менен жуурулушуп кетүүсү эсептелет. Ошону менен бирге анын көз карашындагы этикалык жана диний элементтердин байланышын абсолютташтырып жиберүүгө болбойт. Молдо Кылычтын чыгармаларындагы көркөм ой тутумдардын, образдуулук аныктамалардын, эстетикалык бүтүмдөрдүн негизги мазмунун адам, кыргыз жери, жаратылыш, анын сулуулугу түзөт. Акын табияттагы жа-

на коомдогу сулуулук, көркөмдүк – бул табияттын кубулуштарынан жана адамдын жашоосунан сырткары турган кандайдыр бир сыйкырдуу күч эмес, табиятка, адамга жана адамдык мамилеге мүнөздүү реалдуу сапат экендигин түшүнгөн. Молдо Кылыч сулуулукту, көрктүүлүктү сырткы форма менен ички сапаттын гармониясы аркылуу ачыла турган эстетикалык көрүнүш катары кабыл алган.

5. Мектеп окуучуларына таалим-тарбия берүүдө адабиятта чагылдырылган элдик педагогикалык ойлор маанилүү роль ойнорун жана Молдо Кылычтын педагогикалык ойлорун окутууда мугалимдин жетиштүү теориялык билим деёгээли, акындын чыгармаларында берилген элдик тарбиялык улуу ойлорду окуучуларга жеткирүүдө алардын жаш өзгөчөлүктөрүн, кабылдоосун, жөндөмдүүлүгүн эске алуусу, окуучу акындын чыгармаларынын маани-маңызын жетик андап түшүнүүсүнө жетишүү үчүн жаёы, интерактивдүү ыкмаларды колдонуусу, мурунку адеп-ахлактык түшүнүктөр менен азыркы жүрүм-турум эрежелерин салыштыруу аркылуу туура бүтүмгө келиши шарт экендигин эксперименталдык изилдөөнүн жыйынтыктары далилдеди.

Диссертациянын негизги мазмуну төмөндөгү эмгектерде чагылдырылган:

1. Шеримбекова, А.М. Молдо Кылычтын тарбияга байланыштуу ойлору [Текст] / А.М. Шеримбекова // Гуманитарные проблемы современности. – Бишкек, 2008. – Вып. 9. – 62-66 – бб.

2. Шеримбекова, А.М. Молдо Кылычтын чыгармаларындагы эстетикалык ойлор [Текст] / А.М. Шеримбекова // Наука и новые технологии. – Бишкек, 2009. – №4. – 164-166 – бб.

3. Шеримбекова, А.М. Молдо Кылычтын агартуучулук ойлоруна карата [Текст] / А.М. Шеримбекова // Известия Вузов. – Бишкек, 2009. – №2. – 104-106 – бб.

4. Молдо Кылычтын чыгармаларындагы педагогикалык ойлор [Текст] / А.М. Шеримбекова // Кыргыз билим берүү академиясынын Кабарлары. – Бишкек, 2009. – №1 (9). – 119-121 – бб.

5. Шеримбекова, А.М. Акындар чыгармачылыгындагы тарбия маселелери [Текст] / А.М. Шеримбекова // Кыргыз билим берүү академиясынын Кабарлары. – Бишкек, 2010. – №4 (12). – 148-150 – бб.

6. Шеримбекова, А.М. Молдо Кылычтын педагогикалык ойлорундагы сулуулук түшүнүгү [Текст] / А.М. Шеримбекова, Ы.М.Мукасов // Кыргыз билим берүү академиясынын Кабарлары. – Бишкек, 2014. – №3 (31). – 54-56 – бб.

7. Шеримбекова, А.М. Молдо Кылычтын педагогикалык көз карашындагы “жакшылык” жана “жамандык” түшүнүктөрү [Текст] / А.М. Шеримбекова // И. Арабаев ат. КМУнун Жарчысы. – Бишкек, 2014. – Атайын чыгарылыш. – 148-149 – бб.

8. Шеримбекова, А.М. Этические аспекты педагогической мысли

Молдо Кылыча [Текст] / А.М. Шеримбекова // Педагогика и психология. – Алматы, 2014. – №3 – С. 110-113.

9. Шеримбекова, А.М. Элдик педагогика – улуттук таалим-тарбиянын негизи [Текст] / А.М. Шеримбекова // Гуманитарные проблемы современности. – Бишкек, 2015. – Вып. 21. – 116-121 – бб.

10. Шеримбекова, А.М. Агартуучулук коомдук көрүнүш катары [Текст] / А.М. Шеримбекова // Гуманитарные проблемы современности. – Бишкек, 2015. – Вып. 21. – 121-124-бб.

11. Шеримбекова, А.М. Этика Молдо Кылыча в контексте народной педагогики [Текст] / А.М. Шеримбекова // Личность, семья и общество: вопросы педагогики и психологии. – Новосибирск, 2016. – №2 (59). –С.17-24.

12. Шеримбекова, А.М. Эстетические аспекты педагогической мысли Молдо Кылыча [Текст] / А.М. Шеримбекова // Личность, семья и общество: вопросы педагогики и психологии. – Новосибирск, 2016. – №2 (59). – С.24-29.

13. Шеримбекова, А.М. Молдо Кылычтын педагогикалык ойлорун изилдөөнүн илимий өбөлгөлөрү [Текст] / А.М. Шеримбекова // Известия Вузов Кыргызстана. – Бишкек, 2016. – № 6. – 167-169 – бб.

Шеримбекова Алтынай Мукасовнанын 13.00.01-жалпы педагогика, педагогиканын жана билим берүүнүн тарыхы адистиги боюнча педагогика илимдеринин кандидаты илимий даражасын изденип алуу үчүн жазылган “Молдо Кылыч Шамыркан уулунун чыгармаларындагы педагогикалык ойлор” аттуу диссертациялык ишинин РЕЗЮМЕСИ

Түйүндүү сөздөр: элдик педагогика, этнопедагогика, билим, маданият, агартуучулук, ой, пикир, идея, тарбия, рух, гумандуулук, коом, адам, жаратылыш, эл.

Изилдөөнүн объектиси: кыргыз элинин педагогикалык ойлору.

Изилдөөнүн предмети: Молдо Кылычтын чыгармаларында чагылдырылган элдик педагогикалык идеялар.

Изилдөөнүн максаты: Молдо Кылычтын чыгармаларындагы педагогикалык идеяларды кыргыз элинин таалим-тарбия салттарынын контекстинде илимий жактан талдоого алуу.

Изилдөөнүн методдору: философиялык, психологиялык, педагогикалык жана усулдук адабияттарды теориялык жактан талдоо; анкета ж\р\г\з\, педагогикалык байкоо; педагогикалык эксперимент.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы жана теориялык мааниси: Молдо Кылычтын педагогикалык ойлоруна илимий талдоо жүргүзүлдү: элдик педагогика улуттук таалим-тарбиянын негизи катары талданды; Молдо Кылычтын чыгармачылыгы изилдөөнүн объектиси катары каралды; акындын педагогикалык ойлорунун өбөлгөлөрү жана идеялык булактары аныкталды; Молдо Кылычтын чыгармаларынын агартуучулук маңызы, этикалык жана эстетикалык идеялары иликтенди; акындын чыгармаларындагы салттык-педагогикалык билимдер аркылуу жаштарды таалим-тарбиялоону өркүндөтүүнүн натыйжалуу логикасы эксперимент аркылуу тастыкталды.

Изидөөнүн практикалык мааниси: иштин теориялык жоболорун элдик педагогиканын тарыхын мындан аркы изилдөөдө колдонууга болот. Эмгектин жыйынтыктары окуучуларды тарбиялоодо салттуу педагогикалык маданияттын рационалдуу дөөлөттөрүн колдонуу боюнча теориялык билимдерди тереңдетет жана практикалык даярдыкты арттырат. Иштин материалдары кыргыз адабияты боюнча программалардын, окуу китептердин сапатын жакшыртууга салым кошот.

РЕЗЮМЕ

диссертационной работы Шеримбековой Алтынай Мукасовны по специальности 13.00.01 – общая педагогика, история педагогики и образования на тему: “Педагогические мысли в произведениях Молдо Кылыча Шамыркан уулу” на соискание ученой степени кандидата педагогических наук

Ключевые слова: народная педагогика, этнопедагогика, знание, культура, просветительство, мысль, мнение, идея, воспитание, духовность, гуманность, общество, человек, природа, народ.

Объект исследования: педагогические мысли кыргызского народа.

Предмет исследования: народные педагогические идеи, отражённые в произведениях Молдо Кылыча.

Цель исследования: проведение научного анализа педагогических идей в произведениях Молдо Кылыча в контексте традиции народного воспитания.

Методы исследования: анализ философской, психологической, педагогической и методической литературы; анкетирование, наблюдение; педагогический эксперимент.

Научная новизна и теоретическая значимость исследования: осуществлен научный анализ педагогических мыслей Молдо Кылыча; рассмотрена народная педагогика как основа национального воспитания; изучены произведения Молдо Кылыча как объект исследования; выявлены предпосылки и идейные истоки педагогических мыслей акына; раскрыты просветительская сущность произведений, этические и эстетические идеи Молдо Кылыча; экспериментально проверена эффективность логики совершенствования воспитания молодёжи посредством традиционных педагогических знаний в произведениях акына.

Практическая значимость исследования: теоретические положения работы могут быть использованы в дальнейшем исследовании истории народной педагогики. Результаты работы исследования могут найти применение в учебно-образовательном процессе и воспитании подрастающего поколения на основе народной педагогики. Выводы работы могут быть использованы при подготовке учебных программ и учебников по кыргызской литературе.

RESUME

Sherimbekova Altynay Mukasovna to the dissertation research work for an academic degree of a Candidate of Pedagogical Sciences by specialty 13.00.01 – General pedagogy, History of pedagogy and Education on a theme “Pedagogical ideas in the works of Moldo Kylych Shamyrgan uulu”

Keywords: folk pedagogy, pedagogy, knowledge, culture, enlightenment, thought, opinion, idea, education, spirituality, humanity, society, man, nature, people.

The object of reseach: pedagogical thought of the Kyrgyz people.

The subject of research: folk pedagogical ideas, reflected in the works of Moldo Kylych.

The aim of reseach: to conduct a scientific analysis of the pedagogical ideas in the works of Moldo Kylych in the context of the tradition of public education.

Methods of research: analysis of philosophical, psychological, pedagogical and methodological literature; questioning, observation; pedagogical experiment.

Scientific novelty and theoretical significance of the research: scientific analysis carried out of pedagogical ideas Moldo Kylych: folk pedagogy is considered as a basis for national education; studied works of Moldo Kylych as the object of study; identified background and ideological origins of pedagogical thoughts of akyn; revealed sushnost educational works, ethical and aesthetic ideas Moldo Kylych; experimentally verified the effectiveness of the logic of improving education of youth through traditional pedagogical knowledge in the works of akyn.

The practical significance of the research: theoretical principles of operation can be used to further study the history of folk pedagogy. The results of the study can be used in the teaching-learning process and education of the younger generation on the basis of folk pedagogy. Conclusions of the work can be used in the preparation of curricula and textbooks in Kyrgyz literature.